

Andrzej Piotr Perzyński

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-2955-0909

Recepcja „Dokumentu o ludzkim braterstwie” (2019)

Abstrakt: Papież Franciszek i Wielki Imam Al-Azhar Ahmad Al-Tayyeb podpisali 4 lutego 2019 w Abu Zabi wspólną deklarację „Dokument o ludzkim braterstwie na rzecz pokojowego współistnienia na świecie”. Wzajemne braterstwo wypływa z wiary w Boga zarówno w tradycji chrześcijańskiej, jak i islamskiej. W trakcie analizy problematyki recepcji dokumentu okazało się, że obie tradycje, choć znacząco różnią się w koncepcji Boga, mogą razem mówić „w imię Boga” w sprawach pokoju i współistnienia wszystkich ludzi. Rosnący dystans świata wobec wartości religijnych wymaga wspólnej odpowiedzialności za dialog międzyreligijny. Mimo trudności, akt porozumienia między katolicyzmem a islamem ma wartość symboliczną i profetyczną. Może on skutkować większym zrozumieniem i akceptacją międzyreligijną, nawet jeśli nie prowadzi do widocznych i spektakularnych zmian we wzajemnych relacjach.

Słowa kluczowe: dialog międzyreligijny, ludzkie braterstwo, chrześcijaństwo, islam

Jorge Mario Bergoglio pochodzi z kontynentu, na którym islam ma stosunkowo niewielką liczbę wyznawców. W Argentynie mieszka około pół miliona muzułmanów, a ich obecność jest tradycyjnie mniej widoczna niż społeczności żydowskiej. Jako kardynał Buenos Aires Bergoglio nawiązał relacje z Omarem Abboudem, byłym sekretarzem generalnym Argentyńskiego Centrum Islamu, i był postrzegany jako kardynał „pro-dialogowy”. Przywódcy muzułmańscy podkreślają, że „zawsze prezentował się jako przyjaciel społeczności islamskiej” (Lefebure 2018, 306).

Od czasu wyboru na papieża Franciszek przyjął konsekwentną postawę w budowaniu relacji z muzułmanami na różnych płaszczyznach. Odwiedził państwa zdominowane przez ludność muzułmańską: Jordanię (2014), Turcję (2014), Albanie (2014), Bośnię i Hercegowinę (2015), Azerbejdżan (2016), Egipt (2017), Maroko

(2019) i Irak (2021). W trakcie tych podróży spotykał się z lokalnymi imamami, szejkami, przywódcami religijnymi oraz studentami, przyszłymi imamami, jak miało to miejsce w Maroku. Modlił się w meczetach.

Zachęcającym gestem wobec strony muzułmańskiej było zaproszenie Wielkiego Imama Ahmada Al-Tayyeba do Watykanu w maju 2016 roku. Po spotkaniu z papieżem Franciszkiem imam wyraził ostrożny, lecz wymowny komentarz: „Wznówmy ścieżkę dialogu i miejmy nadzieję, że będzie lepiej niż było wcześniej” (Al-Tayyeb, 2016). W 2017 r. Wielki Imam zaprosił papieża na Międzynarodową Konferencję Pokojową w Kairze.

Kulminacją tego dialogu było podpisanie w Abu Zabi¹ 4 lutego 2019 r. przez Franciszka i Wielkiego Imama Uniwersytetu Al-Azhar w Kairze Ahmada Al-Tayyeba „Dokumentu o ludzkim braterstwie na rzecz pokojowego współistnienia na świecie” (Franciszek i Al-Tayyeb 2019). Dokument jest często określany mianem „Deklaracji z Abu Zabi” (Müller 2020, 293–311; Brockhaus 2019). Było to pierwsze w historii wspólne oświadczenie papieża i przywódcy islamskiego wysokiego szczebla. Gesty, słowa i dokumenty towarzyszą dialogowi, który papież Franciszek konsekwentnie rozwija. Fundamentem tego dialogu jest pogłębiona teologia, która stanowi solidną podstawę dla wzajemnego spotkania (Sakowicz 2020). Należy tutaj podkreślić, że papież Franciszek i imam Ahmad Al-Tayyeb wyznają, że pomimo oczywistych różnic teologicznych między ich dwiema religiami, istnieje wspólna płaszczyzna, tj. wiara w jednego Boga, Stwórcę nieba i ziemi.

Niniejszy artykuł stanowi próbę zbadania wybranych aspektów „Dokumentu o ludzkim braterstwie”. Głównym celem poniższej refleksji jest przeanalizowanie kwestii recepcji dokumentu zarówno w Kościele katolickim, w świecie muzułmańskim, jak i w mediach i organizacjach społecznych. Chodzić będzie o ukazanie, w jaki sposób zaangażowanie papieża Bergoglio w budowanie konstruktywnych relacji dialogowych z muzułmanami stanowi skuteczną realizację postanowień Soboru Watykańskiego II, otwierając

¹ Abu Zabi jest największym z siedmiu emiratów tworzących ZEA i pełni rolę politycznego, administracyjnego i gospodarczego centrum państwa.

jednocześnie drogę do idei powszechnego ludzkiego braterstwa (Kućko 2020, 123–62; Fares 2019, 114–26; Monda 2019).

1. Nowy horyzont „Dokumentu o ludzkim braterstwie”

W nieobszernym dokumencie w szczególności odniesiono się do roli religii, która może sprzyjać globalnemu pokojowi, a przymus w religii musi być w każdym przypadku odrzucony (Arnold 2019, 83). Fakt, że papież przyjął zaproszenie do dialogu z Abu Zabi „ustanowił nowy horyzont w stosunkach muzułmańsko-chrześcijańskich, zwracając się do świata z historycznym «Dokumentem o ludzkim braterstwie» [...]” (Faraj 2019, 283; Czerny i Barone 2021).

1.1. Główne treści dokumentu

Dokument wzywa do budowania kultury dialogu, tolerancji i współpracy międzyreligijnej w celu promowania pokoju, sprawiedliwości i ludzkiej godności. Autorzy – papież Franciszek i Wielki Imam Al-Azhar Ahmad Al-Tayyeb – apelują o odrzucenie przemocy, ekstremizmu, dyskryminacji oraz polityki wykluczenia. Podkreślają znaczenie wspólnego działania w imię ludzkiego braterstwa i ochrony praw człowieka, szczególnie na rzecz najuboższych, kobiet, dzieci oraz osób starszych i marginalizowanych. Dokument wskazuje religię jako źródło pokoju, przestrzegając przed jej instrumentalizacją do celów politycznych czy ideologicznych.

Można wyróżnić pięć kluczowych tematów analizowanego dokumentu:

1. Wiara i braterstwo jako fundament współistnienia. Wiara w Boga prowadzi do uznania każdego człowieka za brata lub siostrę. Wyrażanie braterstwa odbywa się przez troskę o najbiedniejszych, poszanowanie życia i dążenie do pokoju. Dokument podkreśla, że braterstwo ma wymiar uniwersalny, nieograniczony do wyznawców jednej religii. Stanowi to wezwanie do przekraczania barier kulturowych i religijnych w celu zbudowania globalnej solidarności.
2. Współczesne problemy i globalne wyzwania. Wskazano na moralny upadek relacji międzyludzkich, konflikty zbrojne,

terroryzm, materializm oraz indywidualizm jako źródła kryzysów współczesności. Zaznaczono, że religie mogą stać się antidotum na te zjawiska, ale pod warunkiem odrzucenia fanatyzmu i manipulacji ich przesłaniem i doktryną. Dokument wyraźnie obarcza odpowiedzialnością za wiele problemów zarówno globalny system polityczny, jak i brak duchowej równowagi w społeczeństwach. Apeluje o odnowę moralną, opartą na duchowych i religijnych wartościach.

3. Znaczenie dialogu międzyreligijnego. Religie mają wspólny cel: promowanie pokoju, miłości, sprawiedliwości i braterstwa między narodami. Autorzy dokumentu wzywają do wspólnych działań na rzecz edukacji młodzieży i ochrony miejsc kultu. Dialog międzyreligijny jest kluczowym środkiem do przezwyciężenia podziałów, co pokazuje, że religie mogą działać jako jednoczące siły w obliczu współczesnych wyzwań.
4. Obrona praw człowieka. Dokument potępia wszelkie formy przemocy, w tym terroryzm, handel ludźmi, dyskryminację, a także aborcję i eutanazję. Podkreśla prawo każdego człowieka do wolności wyznania, edukacji i godnego życia. Akcent położony na prawa człowieka wzmacnia uniwersalny wymiar dokumentu, który wychodzi poza granice religii i staje się deklaracją etyczną.
5. Wezwanie do wspólnego działania. Religie, rządy, organizacje społeczne i media powinny wspierać wartości tolerancji, współpracy i pokoju. Promowana jest edukacja jako narzędzie kształtowania przyszłych pokoleń. Dokument stawia na praktyczne działania, wzywając do konkretnych inicjatyw na poziomie politycznym, społecznym i edukacyjnym. To pragmatyczne podejście wyróżnia go jako nie tylko deklarację, ale również plan działania.

Dokument jest odważną próbą stworzenia wspólnej platformy etycznej i duchowej, na której religie mogą współpracować dla dobra całej ludzkości. Jego kluczowym przesłaniem jest uznanie różnorodności za dar od Boga oraz wezwanie do budowania jedności w tej różnorodności.

1.2. Wysoki Komitet ds. Ludzkiego Braterstwa

Oprócz omawianego dokumentu z Abu Zabi, podpisanego w 2019 r., Zjednoczone Emiraty Arabskie podjęły kolejne przedsięwzięcia, aby to wydarzenie zostało uznane na arenie międzynarodowej. Jednym z ważniejszych działań w tym celu było stworzenie Forum Wysokiego Komitetu ds. Ludzkiego Braterstwa (*Higher Committee of Human Fraternity* – HCHF), z siedzibą w Abu Zabi. Ma ono pomóc realizować cele zawarte w Deklaracji². Muḥammad ‘Abdelsalām, sekretarz generalny HCHF, spotkał się z Charles’em Michele, przewodniczącym Rady Europy (*Council of Europe*), 18 stycznia 2021 r., aby rozważyć partnerstwo na rzecz pokoju. Spotkanie miało miejsce w Brukseli i dotyczyło promowania dialogu międzykulturowego oraz współpracy na rzecz pokoju i tolerancji (European Council 2021). Muḥammad ‘Abdelsalām nazwał dokument „mapą drogową dla pokoju i stabilności społeczności światowych”. Zauważył on, że HCHF pracuje nad wdrożeniem zasad zapisanych w dokumencie, podejmując wiele praktycznych inicjatyw we współpracy z międzynarodowymi partnerami (Abdulsalam 2021).

W 2020 r. w Genewie, w siedzibie ONZ, odbyła się dyskusja panelowa zorganizowana wspólnie przez Stałego Obserwatora Stolicy Apostolskiej przy ONZ i Zjednoczone Emiraty Arabskie (Salama 2020) na temat „Braterstwa ludzi na rzecz pokoju na świecie i wspólnego życia”. Dyrektor Wydziału Traktatów Praw Człowieka Biura Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka (United Nations High Commissioner for Human Rights – UNHCHR), nazwał Deklarację z 2019 r. „przełomowym dokumentem”, mówiąc, że prawem, które przede wszystkim zasługuje na obronę jest wolność słowa (Salama 2020).

W 2020 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych wprowadziła do kalendarza „Międzynarodowy Dzień Braterstwa Ludzi” (International Day of Human Fraternity – IDoHF) dla upamiętnienia Deklaracji, który przypada corocznie 4 lutego. Dzień został wybrany na 75. sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ, a rezolucję poparły Egipt, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Bahrain i Arabia Saudyjska, a także 30 innych państw ONZ (Ahram Online 2021; United Nations Alliance

² Zob. <https://www.forhumanfraternity.org>.

of Civilizations 2023). Sekretarz Generalny Organizacji Narodów Zjednoczonych, António Guterres, podkreślił obchody trzeciej rocznicy tego dnia w 2025 roku: „Deklaracja ‘Human Fraternity for World Peace and Living Together’ – współautorstwa Jego Świątobliwości Papieża Franciszka i Jego Eminencji Wielkiego Imama Al-Azhar szejka Ahmada Al-Tayyeba – jest wzorem międzywyznaniowej harmonii i ludzkiej solidarności. Proszę pozwolić nam wszystkim zainspirować się i odnowić nasze zobowiązanie do bycia razem jako jedna ludzka rodzina. Razem zbudujemy sojusz pokoju bogaty w różnorodność, równy w godności i prawach, zjednoczony w solidarności” (Guterres 2025; zob. United Nations 2021).

W 2021 r. prezydent Egiptu ‘Abdelfattāh as-Sīsī opowiedział się za IDoHF, mówiąc, że dialog i tolerancja powinny nadal znajdować się w centrum uwagi (Ahram Online 2021). W 2022 r. prezydent Stanów Zjednoczonych Joe Biden również zaakceptował inicjatywę Międzynarodowego Dnia Braterstwa Ludzi (IDoHF) i podkreślił jej znaczenie: obecnie istnieje większa szansa na wdrażanie powszechnych praw człowieka (Higher Committee of Human Fraternity 2022). W dniu 8 marca 2023 r. przyjęto protokół ustaleń między Muzułmańską Radą Starszych (Muslim Council of Elders)³ a Dykasterią ds. Dialogu Międzyreligijnego⁴, jego celem jest wzmocnienie dialogu międzyreligijnego i kulturowego (Dicastery for Interreligious Dialogue 2023).

³ Muzułmańska Rada Starszych to międzynarodowa organizacja skupiająca wybitne osobistości muzułmańskie, duchownych, uczonych i liderów społecznych. Jej głównym celem jest promowanie pokoju, dialogu oraz przeciwdziałanie ekstremizmowi i podziałom w świecie muzułmańskim.

⁴ Dykasteria ds. Dialogu Międzyreligijnego (ang. *Dicastery for Interreligious Dialogue*) jest jednym z organów Kurii Rzymskiej odpowiedzialnym za promowanie dialogu między różnymi religiami świata. Jej celem jest budowanie zrozumienia, współpracy i wzajemnego szacunku między wyznawcami różnych tradycji religijnych.

1.3. Dokument w kontekście polityki tolerancji Zjednoczonych Emiratów Arabskich (ZEA)

Pod rządami Zāyida bin Sulṭāna Āla Nahyāna (1918–2004) – ojca obecnego przywódcy Emiratów, Muḥammada bin Zāyida bin Sulṭāna Āla Nahyāna (ur. 1961) – który rządził jako emir Abu Zabi i pierwszy prezydent ZEA od 1966 r. ZEA zaczęły wprowadzać nową politykę tolerancji. Szejk wydawał pozwolenia na budowę kościołów, wspierał edukację kobiet i położył podwaliny pod dialog międzynarodowy (Arnold 2019, 64). Zjednoczone Emiraty Arabskie za szczególnie ważne uznały, by ich „funkcja wzoru do naśladowania [...] dla globalnej polityki tolerancji religijnej i społecznej” stała się bardziej widoczna dla świata zewnętrznego (Arnold 2019, 63–84).

W 2018 r. poczyniono intensywne przygotowania do Wielkiego Roku Tolerancji 2019 (United Arab Emirates Ministry of Economy 2019; United Arab Emirates 2019). W 2017 r. shejk Ḥalīfa bin Zāyid bin Sulṭān Āl Nahyān założył „Międzynarodowy Instytut Tolerancji” (International Institute for Tolerance – IIT), który kontynuował misję Ministerstwa Tolerancji powstałego w 2016 r. (Arnold 2019, 68). Międzynarodowy Instytut Tolerancji kładzie nacisk na wartości, takie jak mądrość, szacunek, zrównoważony rozwój i rozwój człowieka (Arnold 2019, 68). W dniach 15–16 listopada (Dzień Tolerancji ONZ) 2018 r. odbył się w Dubaju „Światowy Szczyt Tolerancji”. Pierwszy raz społeczność międzynarodowa skrytykowała nowy projekt tolerancji ZEA. Hiba Zayadin w artykule „Hypocrisy of Dubai’s World Tolerance Summit” dla Human Rights Watch, pisał o fundamentalnym lekceważeniu praw człowieka ze strony ZEA (Arnold 2019, 72). Po Światowym Szczycie Tolerancji Zjednoczone Emiraty Arabskie rozpoczęły przygotowania do Światowej Konferencji na temat Braterstwa Ludzkiego. Odbyła się ona w Dubaju w dniach 3 i 4 lutego 2019 r., jej oficjalnym gospodarzem była Muzułmańska Rada Starszych. Jej zwieńczeniem – jak już było wspomniane – stało się podpisanie historycznego „Dokumentu o ludzkim braterstwie”.

2. Przyjęcie „Dokumentu o ludzkim braterstwie”

Podpisanie dokumentu końcowego, wieńczącego wydarzenie spotkania papieża i szejka Al Azhar nadało temuż dokumentowi rangę międzynarodową. Można przypuszczać, że od początku było planowane jako wydarzenie kulminacyjne (Arnold 2019, 75). Zdaniem protestanckiego autora G. Arnolda (2019, 77), dobre wyniki public relations, Rok Tolerancji, inne wydarzeń podejmowane w imię tolerancji, miały także na celu odwrócenie uwagi od zaangażowania ZEA w wojnę w Jemenie. Tym bardziej, że papież w przemówieniu z 2019 r. stwierdził, że nie zgadza się z zaangażowaniem ZEA w tę wojnę (Arnold 2019, 81; Franciszek 2019).

2.1. Recepja w Kościele katolickim

W Kościele przyjęto „Dokument o ludzkim braterstwie” generalnie z aprobatą i zadowoleniem, dostrzegając w nim inspirację do pogłębionego dialogu międzyreligijnego oraz działań na rzecz pokoju. Jednocześnie zwrócono uwagę na wyzwania związane z jego interpretacją, szczególnie w kontekście tożsamości religijnej i kwestii wyłączności zbawczej wiary chrześcijańskiej.

Bp Paul Hinder, wikariusz apostolski Arabii Południowej (*Apostolic Vicar of Southern Arabia*), przed 2019 r. zwrócił już uwagę na pilną potrzebę utworzenia nowych parafii dla niemal miliona katolików (głównie gastarbeiterów i emigrantów) w Zjednoczonych Emiratach Arabskich (Arnold 2019, 76; Apostolic Vicariate of Southern Arabia 2021). Jego zdaniem, „Dokument o ludzkim braterstwie”, jest na tyle doniosły i przełomowy, że doprowadzi do trwałych zmian w całym regionie (Hinder 2019a, 5). Hinder podkreślił, że cieszy się, iż papież przyjął zaproszenie ze strony ZEA (Hinder 2019b). Inni, ważni przedstawiciele Kościoła katolickiego również podkreślali nieprzecenioną wartość podpisanego dokumentu (Reese 2020; Hinder n.d.).

Kardynał Miguel Ángel Guixot (1952–2024), kierujący działaniami Kościoła katolickiego w zakresie dialogu międzyreligijnego, nazwał deklarację „znaczącym aktem” mającym szlachetny cel (Brockhaus 2019, 8). Katolicki teolog i zarazem znawca islamu, Felix Körner, formułuje zarówno całkowite uznanie, jak i krytyczne

pytania. Kwestionuje na przykład, czy niechrześcijan można nazywać braćmi i siostrami, pozostając w zgodzie z tradycją katolicką, co zawiera się w tytule dokumentu (Körner 2019, 13–15). Zauważa również, że religia nigdy nie podlega do przemocy a Bóg nie potrzebuje obrońców (Körner 2019, 7).

Istniejąca od 2023 r. międzynarodowa i międzyreligijna platforma PLURIEL („Plateforme universitaire de recherche sur l’islam; University platform for research on Islam”) zapraszała do składania tematów referatów dotyczących „IV Międzynarodowego Kongresu Pluralizmu” w Abu Zabi w 2024 r.; tematem jest „Islam i braterstwo: wpływ i perspektywy deklaracji wspólnego życia chrześcijan i muzułmanów z Abu Zabi” (Puriel 4th International Congress 2024). W sprawie dokumentu z Abu Zabi (Basanèse 2019) trwa także współpraca między Papieskim Uniwersytetem Gregoriańskim w Rzymie a Papieskim Instytutem Studiów Arabskich i Islamskich (*Pontifical Institute for Arabic and Islamic Studies*)⁵. Papież Franciszek wykorzystał wydarzenie podpisania dokumentu w Abu Zabi jako impuls do kilku podróży w świecie kultury islamu: Irak w 2021 r., Kazachstan w 2022 r. i Bahrajn w 2022 r. Encyklika „Fratelli tutti” powstała również pod wpływem omawianego dokumentu (Franciszek 2020, nr 5, 136, 192, 285).

Wybitny badacz problematyki dialogu międzyreligijnego Zbigniew Kubacki SJ nie waha się nazwać „Dokumentu o ludzkim braterstwie” głosem proroczym: „Dokument jest źródłem inspiracji, a jednocześnie ogromnym wyzwaniem dla wielu instytucji, organizacji, przywódców politycznych i religijnych, a w szczególności dla katolików i muzułmanów. Jestem głęboko przekonany, że «Dokument o ludzkim braterstwie» jest dokumentem proroczym. Podstawowe pytanie, jakie stawia, można sformułować następująco: Jak zaaranżować szlachetne idee ludzkiego braterstwa, zakorzenione w tradycji chrześcijańskiej i muzułmańskiej, w ramach życia: indywidualnego, społecznego, politycznego, edukacyjnego i religijnego,

⁵ Papieski Instytut Studiów Arabskich i Islamskich (*Pontificio Istituto di Studi Arabi e d’Islamistica* – PISAI) to instytucja akademicka z siedzibą w Rzymie, specjalizująca się w badaniach nad językiem arabskim i islamem, promująca dialog międzyreligijny, zwłaszcza między chrześcijaństwem a islamem.

gdzie nie byłoby antynomii między postawą otwartości i gościnności z jednej strony, a poczuciem tożsamości i bezpieczeństwa z drugiej?” (Kubacki 2024, 31–44).

Kościół katolicki w dużej mierze przyjął dokument jako znaczący krok w kierunku budowania mostów z innymi wyznaniami. Jest on zgodny z zaangażowaniem Kościoła w ekumenizm i dialog międzyreligijny, co zostało wyartykułowane w deklaracji „*Nostra aetate*” Soboru Watykańskiego II. Wiele środowisk w Kościele pozytywnie oceniło w dokumencie nacisk na sprawiedliwość społeczną, podkreślając potrzebę zajęcia się ubóstwem, nierównościami i niesprawiedliwościami jako istotnymi elementami wspierania pokoju. Przyjęcie dokumentu zachęciło lokalne kościoły i społeczności do podjęcia inicjatyw, które stosują w praktyce zasady wskazane przez dokument, wspierając lokalną współpracę międzywyznaniową i dialog międzyreligijny.

Analizowany dokument był przywoływany po jego wydaniu w różnych innych dokumentach Kościoła i papieskich przemówieniach i jest postrzegany jako część szerszej misji Kościoła w promowaniu pokoju i tolerancji religijnej⁶. Niektóre katolickie instytucje edukacyjne zaczęły włączać tematy zawarte w dokumencie do swoich programów nauczania, promując wśród uczniów zrozumienie i szacunek dla różnych tradycji religijnych. Dokument wywołał dyskusje na globalnych platformach na temat przenikania wzajemnego wiary, praw człowieka i budowania pokoju. Położył podwaliny pod przyszłe dialogi i inicjatywy skoncentrowane na braterstwie i współistnieniu.

2.2. Recepcja przez islamskie instytucje religijne

Ocenę dokumentu dokonaną z perspektywy różnych nurtów religijnych opublikowano w czasopiśmie „*Islamochristiana*”, mocno

⁶ Jan Paweł II w encyklice *Redemptoris missio* napisał, że Duch Boży „znajduje się u samego źródła egzystencjalnych i religijnych pytań człowieka”, a „obecność i działanie Ducha nie dotyczą tylko jednostek, ale społeczeństwa i historii, narodów, kultur, religii” (RM 28). Papież podkreślał jednocześnie, że to działanie Ducha w religiach zmierza ku jakiemuś wypełnieniu i połączeniu religii w Kościele.

skoncentrowanym na dialogu islamsko-chrześcijańskim (Fitzgerald 2019, 17–27). Mohammad Ali Shomali, postrzegający „Dokument o ludzkim braterstwie” z perspektywy szyickiej, wyraża się z zadowoleniem: „Muzułmanie i chrześcijanie powinni nauczyć się doceniać siebie nawzajem [...] i żyć razem w pokoju” (Fitzgerald 2019, 86).

Uniwersytet Al-Azhar opublikował „Dokument o ludzkim braterstwie” w języku arabskim na swojej stronie internetowej. Stwierdzono przy tym, że Bóg „stworzył wszystkich ludzi z równymi prawami, obowiązkami i godnością” (Franciszek i Al-Tayyeb 2019). W mediach arabskich pozytywnie oceniano politykę tolerancji ZEA oraz współorganizowanie, wraz z Wyższym Komitetem Braterstwa Ludzkiego, różnego rodzaju wydarzeń mających charakter dialogu międzyreligijnego.

W świecie islamu w ciągu ostatnich kilku lat miały miejsce fora i konferencje mające na celu promowanie idei tolerancji. W 2017 r. Al-Azhar i Muzułmańska Rada Starszych zorganizowały w Kairze konferencję „Wolność i obywatelstwo: różnorodność i integracja”, jej celem było zapewnienie w przyszłości muzułmanom i niemuzułmanom praw obywatelskich. Następnie przyjęto „Deklarację Al-Azhar w sprawie praw obywatelskich i współistnienia”, podkreślającej braterstwo chrześcijan i muzułmanów (Al-Azhar 2017).

Islamski uczony David H. Warren krytykował sposób w jaki uczestnicy życia międzynarodowego chwalą dialog ZEA i wysiłki na rzecz tolerancji, choć równocześnie zdają się ignorować łamanie praw człowieka (Warren 2021).

2.3. Recepcja ze strony mediów oraz instytucji społecznych

Magazyn internetowy „Emirati News” (z siedzibą w Dubaju) wskazał w 2022 r., że chrześcijańskie państwo Timoru Wschodniego w Azji Południowo-Wschodniej było pierwszym państwem na świecie, który uznał „Dokument o ludzkim braterstwie” za swój „dokument narodowy”, by w ten sposób wzywać do tolerancji (Desk Reporter Emirati Times 2022). Prezydent państwa, José Ramos-Horta, zasiadał w jury nagrody *Zayed Award for Human Fraternity* w 2022 roku (Roopa 2019).

Gazeta „Khaleej Times”, założona w Dubaju w 1978 r, potwierdziła, że ZEA mogą stać się rzecznikiem tolerancji (Roopa 2019). Także firma medialna Gulf News (z siedzibą w Dubaju) wskazała, że Abu Zabi może stać się stolicą ludzkiej tolerancji (Abdulla 2019). Magazyn internetowy „Asharq al-Awsat” (z siedzibą w Londynie) również pozytywnie wypowiedział się na temat dokumentu (Rahman 2019).

Libańska socjolog Rita Faraj pracująca w *Al Mesbar Studies and Research Centre* w Dubaju sformułowała kilka krytycznych stwierdzeń w ocenie „Dokumentu o ludzkim braterstwie” (Faraj 2019). Uważa ona, że otwarcie islamskich instytucji religijnych jest niezbędne: „Islamskie instytucje religijne, na czele z Uniwersytetem Al-Azhar, są wezwane do rozpoczęcia wewnętrznej reformy, której zadaniem powinno być uwolnienie muzułmanów z religijnej izolacji. Reforma ta będzie zmierzała w kierunku fundamentalnych wartości i odpowie na wyzwania współczesności. Ta ogromna reforma jest niezbędna, podobnie jak była ona niezbędna wśród katolików [...]. Reforma jest konieczna, aby stopniowo odejść od islamu fundamentalistów, salafitów⁷ i jurystów⁸. Dzięki temu można powrócić do źródeł religijnych” (Faraj 2019, 282). Autorka dostrzega, że w dokumencie z Abu Zabi dominuje mentalność konserwatywna, ujawnia on też – jej zdaniem – negatywne nastawienie do niewierzących (Faraj 2019, 284).

Poza artykułem Rity Faraj odczuwa się brak krytycznych wypowiedzi lub dyskusji na temat treści „Dokumentu o ludzkim braterstwie”. Jednym z wyjątków jest dokument „Braterstwo dla wiedzy i współpracy” (*Fraternity for Knowledge and Cooperation* n.d.). Podpisało go dwudziestu dwóch duchownych sunnickich i szyickich w Abu Zabi (*Fraternity for Knowledge and Cooperation* n.d.).

⁷ Salafici to wyznawcy salafizmu, ruchu reformatorskiego w islamie sunnickim, który dąży do odrodzenia islamu poprzez powrót do jego pierwotnych źródeł, czyli religii przodków (salaf). Salafizm postuluje odrzucenie późniejszych interpretacji i tradycji, uznając jedynie autorytet pierwszych trzech pokoleń muzułmanów: proroka Mahometa, jego towarzyszy oraz ich następców.

⁸ W islamie jurysta, znany jako „faqih”, to uczony specjalizujący się w „fiqh” – islamskiej nauce o prawie religijnym.

W 2019 roku stał się on zaczynem serii wydarzeń w przestrzeni dialogu międzyreligijnego.

Wiosną 2023 r. w Abu Zabi otwarto Domy Rodziny Abrahamowej (*Abrahamic Family House*), traktowane jako owoc tego dokumentu o ludzkim braterstwie i sztandarowy projekt Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Nowo wybudowane forum z kościołem, synagogą i meczetem ma na celu skupienie się na spotkaniach i dialogu między członkami trzech światowych religii (Fitzgerald 2023). W tym kontekście warto również wspomnieć o normalizacji stosunków Zjednoczonych Emiratów Arabskich z Izraelem, czego szczególnym wyrazem jest Deklaracja *Abraham Accords*, zachęcająca do dialogu międzyreligijnego (Bureau of Near Eastern Affairs. n.d.).

W 2019 r. ustanowiono nagrodę *Zayed Award for Human Fraternity* przyznaną w 2019 r. papieżowi Franciszkowi i szejkowi Al-Tayyebowi, a następnie w 2021, 2022 i 2023 r. innym osobom, które dokonują zmian jako „wzorom do naśladowania na całym świecie”. Laureaci nagrody otrzymują kwotę miliona dolarów amerykańskich, którą wręcza HCHF (*Higher Committee of Human Fraternity*)⁹. Ponadto, w grudniu 2019 r. w Zjednoczonych Emiratach Arabskich powstał tak zwany „Sojusz Cnót”⁹. Jego Przewodniczącym jest szejk Abdallah bin Bayyah – założyciel „Forum na rzecz promowania pokoju w społeczeństwach muzułmańskich w Abu Zabi” (*Forum for Promoting Peace in Muslim Societies*). Członkowie „Sojuszu Cnót” spotkali się w Waszyngtonie w 2022 r. (Atalayar 2022). Statut tej organizacji ma na celu zbliżenie Żydów, chrześcijan i muzułmanów oraz przyczynienie się do szerzenia pokoju, współistnienia i tolerancji na świecie (Hill 2020; Diez 2020).

W 2023 r. profesor Jamal Sanad Al Suwaidi, wiceprzewodniczący *Emirates Centre for Strategic Studies and Research* (z siedzibą w Abu Zabi), opublikował książkę pt. „The Document of Human Fraternity: Aspiring to harmonious living and a conflict free global

⁹ „Sojusz Cnót” to inicjatywa międzynarodowa, której celem jest promowanie pokoju, tolerancji i wzajemnego zrozumienia między różnymi religiami i kulturami. „Charter of the New Alliance of Virtue” (Karta Nowego Sojuszu Cnót), stanowi współczesną interpretację wartości, które wspomagają w dążeniu do zjednoczenia ludzkości wokół wspólnych zasad etycznych.

community” (Abdulla 2023). Jej celem jest propagowanie na całym świecie szeroko rozumianej tolerancji. Od 2019 r. inne instytucje i podmioty islamskie mówią o „braterstwie ludzi”, np. „Forum na rzecz promowania wspólnych wartości wśród wyznawców religii” zostało założone w 2022 r. przez Światową Ligę Muzułmańską w Rijadzie (Arabia Saudyjska) i zakończyło się „Deklaracją w sprawie wspólnych wartości ludzkich” (The Forum for Promoting the Common Values among the Followers of Religions 2022). Jednym z celów tej deklaracji jest, aby światowi przywódcy duchowi nabrali do siebie zaufania i reprezentowali wspólne wartości ludzkie (solidarność, troska o pokojowe współistnienie, szacunek dla życia, tolerancja). W 2022 r. w Nur Sultan w Kazachstanie odbył się VII Kongres Przywódców Religii Światowych i Tradycyjnych. Przemawiali tam Wielki Imam Al-Tayyeb i papież Franciszek. Znaczenie dokumentu o ludzkim braterstwie zostało uznane w podpunkcie 13 deklaracji uczestników (Kongres Przywódców Religii Światowych i Tradycyjnych 2022).

3. Konkluzja

Papież Franciszek i Wielki Imam Al-Azhar Ahmad Al-Tayyeb, uznawany za najważniejszy autorytet sunnickiego islamu większościowego, podpisali 4 lutego 2019 roku „Dokument o ludzkim braterstwie na rzecz pokojowego współistnienia na świecie”. Dokument wzywa wierzących na całym świecie do praktykowania ludzkiego braterstwa wobec siebie nawzajem oraz do dążenia do powszechnego pokoju dla wszystkich ludzi. Zgodnie z treścią dokumentu obie instytucje – Stolica Apostolska oraz najstarszy uniwersytet świata arabskiego, Al-Azhar, zobowiązują się do promowania kultury dialogu i współpracy, opartej na wzajemnym szacunku i harmonijnym współistnieniu.

W świecie muzułmańskim miały miejsce wzmiankowane wyżej debaty na temat treści „Dokumentu o ludzkim braterstwie”. Jaki był ich zasięg pozostaje pytaniem otwartym. Po przyjęciu dokumentu pozostają różne pytania, chociażby dotyczące wdrażania ogólnych praw człowieka i wolności religijnej w Zjednoczonych Emiratach Arabskich (Castellano Lubov and Philpott 2019). Ostatecznie nie

można zakładać, że rezolucje dokumentów dotrą do prostej ludności i że wciąż ograniczona wolność religijna w tej części świata ulegnie radykalnej poprawie. Niemniej jednak nie należy nie doceniać symbolicznego aktu porozumienia monoteistycznych religii świata i stworzenia wzajemnej przestrzeni wspólnych spotkań. Zgodnie z dokumentem w przyszłości ekstremizm religijny powinien być wykluczony w celu promowania globalnego pokoju.

Pozostaje pytanie, kogo faktycznie reprezentuje sygnatariusz dokumentu, Wielki Imam Al-Tayyeb. Podczas gdy oficjalnie papież jest głową Kościoła katolickiego, funkcja reprezentatywna szejka Al-Tayyeba i Uniwersytetu Al-Azhar pozostają ograniczone jedynie do Egiptu. Chociaż Wielki Szejk i Uniwersytet cieszą się dobrą reputacją i dużymi wpływami w regionie, jednak tam, gdzie przeważa islam sunnicki, nie może być mowy o roszczeniu sobie prawa, by reprezentować wszystkich sunnickich muzułmanów.

Pontyfiikat papieża Franciszka wzbudził liczne debaty zarówno w Kościele katolickim, jak i w szerszych kręgach społeczeństwa. Jednym z najczęściej omawianych tematów jest jego relacja z wyznawcami innych religii, w szczególności z muzułmanami. Od 2013 roku papież konsekwentnie poszukuje alternatywy dla koncepcji „zderzenia cywilizacji”, która przez dziesięciolecia dominowała w narracji dotyczącej relacji chrześcijańsko-muzułmańskich. Jego inicjatywy, gesty i podróże były skierowane na promowanie „kultury dialogu i spotkania”. Dialogowa postawa Franciszka zyskała uznanie przywódców innych tradycji religijnych, w tym islamskich. W odpowiedzi na stawiane zarzuty o relatywizm papież wielokrotnie podkreślał, że jego działania i wypowiedzi są głęboko zakorzenione w nauczaniu Soboru Watykańskiego II. „Dokument o ludzkim braterstwie na rzecz pokojowego współistnienia na świecie” jest wyrazem pogłębionego soborowego rozumienia Kościoła jako sakramentu jedności świata. Dokument ten posiada duży potencjał mogący znacząco przekształcić misję Kościoła w XXI wieku w relacji z innymi kulturami i religiami świata.

Chrześcijanie mają wiele ewangelicznych racji, aby dążyć do realizacji zapisów i wskazań papieża Franciszka i imama Al-Azhar z „Deklaracji o ludzkim braterstwie”, aby stała się ona „przedmiotem lektury i refleksji w szkołach, na uniwersytetach oraz w ośrodkach

formacyjnych”. Może to choć w pewnym stopniu przyczyni się do większego zbliżenia „wszystkich, którzy wierzą, że Bóg stworzył nas do wzajemnego zrozumienia, współpracy i życia w braterskiej miłości”.

Przedstawione opracowanie nie wyczerpuje problematyki recepcji „Dokumentu o ludzkim braterstwie” i może być przyczynkiem do dalszych pogłębionych badań nad jego recepcją w różnych wymiarach, np. antropologicznym, filozoficznym, społecznym czy historycznym.

The Reception of the “Document on Human Fraternity” (2019)

Abstract: Pope Francis and Al-Azhar Grand Imam Ahmad Al-Tayyeb signed a joint declaration on 4 February 2019 in Abu Dhabi entitled “Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together.” Mutual brotherhood flows from faith in God in both Christian and Islamic traditions. In the course of analysing the problematic reception of the document, it became apparent that the two traditions, although differing significantly in their conception of God, can together speak “in the name of God” in matters of peace and human coexistence. The growing distance of the world from religious values requires a shared responsibility for interreligious dialogue. Despite the difficulties, the act of agreement between Catholicism and Islam has symbolic and prophetic value. It can result in greater interreligious understanding and acceptance, even if it does not lead to visible and spectacular changes in mutual relations.

Keywords: interreligious dialogue, human brotherhood, Christianity, Islam

Bibliografia

- Abdulla, Rasheed. 2019. “Pope’s visit to help build values of tolerance.” Gulf News (website). Accessed July 2, 2024. <https://gulfnews.com/uae/popes-visit-to-help-build-values-of-tolerance-1.61574822>.
- Abdulla, Rasheed. 2023. “New book in UAE inspired by ‘Document on Human Fraternity.’” Gulf News (website). Accessed July 2, 2024. <https://gulfnews.com/uae/new-book-in-uae-inspired-by-document-on-human-fraternity-1.93507415>.
- Abdulsalam, Mohammad. 2021. *The Pope and the Grand Imam: A Thorny Path. A Testimony to the Birth of the Human Fraternity Document*. Dubai: Motivate Media Group.
- Ahram Online. 2021. “Egypt’s Sisi calls for spreading peace, tolerance, and rejecting violence, extremism.” Ahram Online (website). Last modified February 4, 2021. <https://english.ahram.org.eg/News/402349.aspx>.
- Al-Azhar. 2017. “Al-Azhar Declaration on Citizenship and Coexistence.” Al Imam Al-Tayeb (website). Accessed July 2, 2024. https://alimamaltayeb.com/en-US/documents/16/Al-Azhar_Declaration_on_Citizenship_and_Coexistence.

- Al-Tayyeb, Ahmad. 2016. “Interview With Grand Imam of al-Azhar.” Columban Interreligious Dialogue (website). Accessed July 2, 2024. <https://columbanird.org/pope-francis-and-sheikh-ahmed-al-tayeb>.
- Apostolic Vicariate of Southern Arabia. 2021. “Human Fraternity: Beacon of Hope for the Future of the World.” Apostolic Vicariate of Southern Arabia (website). Accessed July 2, 2024. <https://avosa.org/news/human-fraternity-beacon-of-hope-for-the-future-of-the-world>.
- Arnold, Gerhard. 2019. “Die Toleranzoffensive der Vereinigten Arabischen Emirate Vereinigten Arabischen (VAE) und die Weltkonferenz über menschliche Brüderlichkeit 2019.” In *Jahrbuch Religionsfreiheit*, edited by Thomas Schirrmacher, Max Klingberg, and Martin Warnecke, 63–84. Studien zur Religionsfreiheit 34. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft.
- Atalayar. 2022. “The new Alliance of Virtue holds consultative meeting in Washington.” Atalayar (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.atalayar.com/en/articulo/politics/new-alliance-virtue-holds-consultative-meeting-washington/20221004153706158487.html>.
- Basanèse, Laurent. 2019. “The document on Human Fraternity: theological, philosophical and social reflections and developments (Rome).” Puriel (website). Accessed July 2, 2024. <https://pluriel.fuce.eu/thematique/il-documento-della-fratellanza-umana-riflessioni-e-sviluppi-teologici-filosofici-e-sociali-rome/?lang=en>.
- Brockhaus, Hannah. 2019. “Pope Francis lends support to committee on Abu Dhabi declaration.” Catholic News Agency (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.catholicnewsagency.com/news/42104/pope-francis-lends-support-to-committee-on-abu-dhabi-declaration>.
- Bureau of Near Eastern Affairs. n.d. “The Abraham Accords Declaration.” U.S. Department of State (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.state.gov/the-abraham-accords>.
- Castellano Lubov, Deborah, and Daniel Philpott. 2019. “Interview: ‘I Hope Pope Francis Will Call for Full Freedom for Everyone in Every Muslim-Majority Country.’” Hyetert (website). Accessed July 2, 2024. <https://hyetert.org/2019/02/04/interview-i-hope-pope-francis-will-call-for-full-freedom-for-everyone-in-every-muslim-majority-country>.
- Czerny, Michael, and Barone Christiano. 2021. *La Fraternità segno dei tempi. Il magistero sociale di Papa Francesco*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Desk Reporter Emirati Times. 2022. “Document on Human Fraternity chosen as a National Document at East Timor.” Emirati Times (website). Accessed July 2, 2024. <https://emiratitimes.com/document-on-human-fraternity-chosen-as-a-national-document-at-east-timor>.
- Dicastery for Interreligious Dialogue. 2023. “Muslim Council of Elders and Dicastery for Interreligious Dialogue sign memorandum of understanding.” Dicastery for Interreligious Dialogue (website). Last modified March 8, 2023. <https://www.dicasteryinterreligious.va/muslim-council-of-elders>

- and-dicastery-for-interreligious-dialogue-sign-memorandum-of-understanding.
- Diez, Martino. 2020. *The Alliance of Virtue: Towards an Islamic Natural Law?* Oasis Center (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.oasiscenter.eu/en/emirates-chart-new-alliance-of-virtue>.
- European Council. 2021. "President Michel meets Secretary-General of the Higher Committee of Human Fraternity (video)." Newsroom (website). Last modified January 18, 2021. <https://newsroom.consilium.europa.eu/videos/129399-president-michel-meets-secretary-general-of-the-higher-committee-of-human-fraternity-20210118>.
- Faraj, Rita. 2019. "The Document on Human Fraternity: Peace between Religions in a troubled World." *Ökumenisches Forum* 40/41:281–95.
- Fares, Diego. 2019. "La fratellanza umana. Il suo valore trascendentale e programmatico nell'itinerario di papa Francesco." *La Civiltà Cattolica* 4058:114–26.
- Fitzgerald, Michael. 2019. "Reflections on Human Fraternity." *Islamochristiana* 45:17–27.
- Fitzgerald, Michael. 2023. Address *Thanksgiving Prayer Service St. Francis Church, Abrahamic Family House*. Apostolic Vicariate of Southern Arabia (website). Accessed July 2, 2024. <https://avosa.org/news/address-of-cardinal-fitzgerald-at-the-prayer-service>.
- The Forum for Promoting the Common Values among the Followers of Religions. 2022. *Declaration of the Common Human Values*. Riyadh: Muslim World League.
- Franciszek. 2019. Address *Interreligious Meeting in the Presence of the Civil Authorities and the Diplomatic Corps*. Vatican News (website). Accessed August 10, 2024. <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2019-02/pope-francis-uae-global-conference-human-fraternity-full-text.html>.
- Franciszek. 2020. Encyklika *Fratelli tutti*.
- Franciszek and Ahmad Al-Tayyeb. 2019. "Dokument o ludzkim braterstwie dla pokojowego współistnienia na świecie." Vatican.va (website). Accessed July 2, 2024. http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html, <https://www.forhumanfraternity.org/ar/%D9%88%D8%AB%D9%8A%D9%82%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AE%D9%88%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%86%D8%B3%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9>.
- Fraternity for Knowledge and Cooperation*. n.d. Christians-Muslims (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.christians-muslims.com/document>.
- Guterres, António. 2025. "Secretary-General's message for 2025 International Day of Human Fraternity 4 February." United Nations (website). Last modified February 4, 2025. <https://www.un.org/en/observances/human-fraternity/messages>.
- Higher Committee of Human Fraternity. 2022. "US President Joe Biden on International Day of Human Fraternity: 'We have the opportunity to build a better world.'" Higher Committee of Human Fraternity (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.forhumanfraternity.org/us-president-joe-biden-on-international-day-of-human-fraternity-we-have-the-opportunity-to-build-a-better-world>.

- Hill, Kent R. 2020. “The Charter of the New Alliance of Virtue.” The Catholic Thing (website). Last modified March 5, 2020. <https://www.thecatholicthing.org/2020/03/05/the-charter-of-the-new-alliance-of-virtue>.
- Hinder, Paul. 2019a. “Als Bischof in Arabien. Franziskanische Impulse für den christlich-islamischen Dialog.” Deutsche Bischofskonferenz (website). Accessed February 12, 2025. https://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/presse_2019/2019-049b-Empfang-christlich-islamischer-Dialog-Vortrag-Bi.-Hinder.pdf.
- Hinder, Paul. 2019b. “Letter from Bishop Paul Hinder.” Pope Francis United Arab Emirates 3–5 February 2019 (website). Accessed July 2, 2023. <https://uaepalvisit.org/letter-from-bishop-paul-hinder>.
- Hinder, Paul. n.d. “I have never experienced animosity.” Aid to the Church in Need (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.acnmalta.org/i-have-never-experienced-animosity>.
- Jan Paweł II. 1990. Encyklika *Redemptoris missio*. (= RM).
- Kongres Przywódców Religii Światowych i Tradycyjnych. 2022. *Declaration of VII Congress of the Leaders of World and Traditional Religions*. Religions Congress (website). Published September 15, 2022. <https://religions-congress.org/en/page/deklaraciya-uchastnikov-VII>.
- Körner, Felix. 2019. “Human Fraternity. A reflection on the Abu Dhabi Document.” *La Civiltà Cattolica* (English Ed.) 3 (7): 1–15.
- Kubacki, Zbigniew. 2024. “The Reception of the Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together in the Catholic Church.” *Studia Bobolanum* 35 (3): 31–44.
- Kučko, Wojciech. 2020. “Braterstwo w nauczaniu papieża Franciszka.” *Collectanea Theologica* 90 (3): 123–62. <http://doi.org/10.21697/ct.2020.90.3.06>.
- Lefebure, Leo D. 2018. “Be Friends and Help the World: The Contributions of Pope Francis to Interreligious and Secular Relations.” In *Pope Francis and Interreligious Dialogue. Religious Thinkers Engage with Recent Papal Initiatives*, edited by H. Kasimov and A. Race, 303–25. Cham: Palgrave Macmillan.
- Monda, Andrea. 2019. “Wyzwania stojące przed Papieżem i odwaga braterstwa.” *L'Osservatore Romano* (Polish ed.) 40 (2): 3.
- Müller, Gerhard. 2020. “Das Abu Dhabi Dokument. Eine katholische Lesehilfe.” *Internationale Katholische Zeitschrift Communio* 49 (3): 293–311.
- Puriel 4th International Congress. 2024. “Call for papers.” Puriel (website). Accessed July 2, 2024. <https://pluriel.fuce.eu/wp-content/uploads/2022/04/Call-for-papers-Islam-and-Fraternity-Abu-Dhabi-2024.pdf>.
- Rahman, Waleed Abdul. 2019. “Pope Francis, Al-Azhar’s Grand Imam Confirm Continued Cooperation to Achieve ‘Human Fraternity.’” Asharq Al-Awsat (website). Accessed July 2, 2024. <https://english.aawsat.com/home/article/1994016/pope-francis-al-azhar-s-grand-imam-confirm-continued-cooperation-achieve-human>.

- Reese, Thomas. 2020. "Five things to look for in Pope Francis' new encyclical, 'Fratelli Tutti.'" Religion News (website). <https://religionnews.com/2020/10/04/five-things-to-look-for-in-new-papal-encyclical-fratelli-tutti/>.
- Roopa, Kurian. 2019. "Tolerance from the UAE to the world." Khaleej Times (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.khaleejtimes.com/opinion/tolerance-from-the-uae-to-the-world>.
- Sakowicz, Eugeniusz. 2000. *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963–1999)*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Salama, Ibrahim. 2020. "Human Fraternity for World Peace and Living Together." Studies in Human Rights (website). Accessed November 2, 2024. <https://hrightsstudies.sis.gov.eg/en/studies-reports/studies/a-human-rights-perspective-to-the-declaration-on-human-fraternity/>.
- United Arab Emirates. 2019. "Tolerance initiatives." United Arab Emirates (website). Accessed August 10, 2024. <https://u.ae/en/about-the-uae/culture/tolerance/tolerance-initiatives>.
- United Arab Emirates Ministry of Economy. 2019. "Our Participation in Government Initiatives. Year of Tolerance." United Arab Emirates Ministry of Economy (website). Accessed August 10, 2024. <https://www.moec.gov.ae/en/-/en/year-of-tolerance-1>.
- United Nations. 2021. "First-ever International Day of Human Fraternity focuses on tolerance." UN News (website). Accessed July 2, 2024. <https://news.un.org/en/story/2021/02/1083832>.
- United Nations Alliance of Civilizations. 2023. "Media Advisory: The International Day of Human Fraternity." United Nations Alliance of Civilizations (website). Accessed July 2, 2024. <https://www.unaoc.org/2023/01/media-advisory-international-day-of-human-fraternity-2023>.
- Warren, David H. 2021. "Interfaith Dialogue in the United Arab Emirates." Berkley Forum (blog). Accessed July 2, 2024. <https://berkleycenter.georgetown.edu/posts/interfaith-dialogue-in-the-united-arab-emirates-where-international-relations-meets-state-branding>.